"सञ्चारिते चागुरुसारयोनौ
धूपे समुत्सर्पति वैजयन्तीः ॥")
जयन्तीवृक्षः। इति मेदिनी॥ अग्निमन्थवृक्षः। इति हेमचन्द्रः॥ पञ्चवर्णमयी जानुपर्य्यन्तलम्बिता माला। यथा,—
"उपगीयमाने उद्गायन् वनिताशतयूथपः।
मालां बिभ्रद्वैजयन्तीं व्यचरन् मण्डयन् वनम्॥"
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ३१ अध्यायः॥
वैजयिः, पुं, मघवा। स तु जिनचक्रवर्त्तिविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥
वैजयिकं, त्रि, (विजयस्य निमित्तं विजयिना संयोग इति वा। विजय+"तस्य निमित्तमिति।" ५।१।३८। इति ठञ्।) विजयसम्बन्धि। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ (यथा, हरिवंशे।२४२।३१।
"रणे प्रवेशसदृशं कर्म्म वैजयिकं कृतम्॥")
वै(बै)जिकं, क्ली, (वीजादुत्पन्नम्। वीज+ठक्।) शिग्रुतैलम्। हेतुः। इति मेदिनी॥ आत्मा। इति शब्दमाला॥
वै(बै)जिकः, पुं, सद्योऽङ्कुरः। इति मेदिनी॥ वीज, सम्बन्धिनि, त्रि॥ (वीर्य्यसम्बन्धिनि च त्रि। यथा, मनौ। २। २७।
"गार्भैर्होमैर्जातकर्म्मचौड़मौञ्जीनिबन्धनैः।
वैजिकं गार्भिकञ्चैनो द्विजानामपमृज्यते॥")
वैज्ञानिकः, त्रि, (विज्ञाने युक्तः। विज्ञान+"तत्र नियुक्तः।" ४। ४। ६९। इति ठक्।) निपुणः। इत्यमरः॥
वै(बै)ड़ालव्रतं, क्ली, (वैड़ालं विड़ालसम्बन्धि व्रतम्।) दुष्टाचारविशेषः। यथा,—
"यस्य धर्म्मध्वजो नित्यं शक्रध्वज इवोच्छ्रितः।
प्रच्छन्नानि च पापानि वैड़ालं नाम तद्व्रतम्॥"
इति दानसागरे यमवचनम्॥
वै(बै)ड़ालव्रतिः, पुं, अङ्गनाद्यभावात् कृतब्रह्मचर्य्यः। इति जटाधरः॥
वै(बै)ड़ालव्रतिकः, पुं, (विड़ालव्रतेन चरतीति। विड़ालव्रत+ठक्।) छद्मतपस्वी। तत्पर्य्यायः। छद्मतापसः २ सर्व्वाभिसन्धी३। इति त्रिकाण्डशेषः॥ तस्यासंभाष्यत्वं यथा,—
"पाषण्डिनो विकर्म्मस्थान् वैड़ालव्रतिकान् शठान्।
हैतुकान् वकवृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्च्चयेत्॥"
इति विष्णुपुराणे ३ अंशे १८ अध्यायः॥
"यस्य धर्म्मध्वजो नित्यं सुरध्वज इवोच्छ्रितः।
प्रच्छन्नानि च पापानि वैड़ालं नाम तद्व्रतम्॥"
तद्वान् वैड़ालव्रतिकः। इति तट्टीका॥
वै(बै)ड़ालव्रती, [न्] पुं, (वैड़ालव्रतमस्त्यस्येति। इनिः।) भण्डतापसः। विड़ालतपस्वी। इति भाषा। यथा, कौर्म्मे उपविभागे ५ अध्याये।
"छद्मना चरितं तच्च व्रतं रक्षसि गच्छति।
अलिङ्गी लिङ्गवेशेन यो लिङ्गमुपजीवति।
स लिङ्गिनां हरेदेनस्तिर्य्यग्योनौ च जायते॥
वैड़ालव्रतिनः पापाः सर्व्वधर्म्मविनाशकाः।
सद्यः पतन्ति पापेषु कर्म्मणस्तस्य तत्फलम्॥
पाषण्डिनो विकर्म्मस्थान् वामाचारांस्तथैव च।
पञ्चरात्रान् पाशुपतान् वाङ्मात्रेणापि नार्च्चयेत्॥"
वैणः, पुं, वेणुजीवी। वेणुशब्दादण्प्रत्ययेन उकारस्य लोपेन च निष्पन्नमिदम्। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये। १। १६१।
"वैणाभिशस्तवार्द्धुषिगणिका गणदीक्षिणाम्॥")
वैणवं, क्ली, (वेणोरिदम्। वेणु+अण्) वेणुफलम्। इत्यमरः॥ वेणुसम्बन्धिनि, त्रि॥ (यथा, भागवते। ११। ३०। २४।
"ब्रह्मशापोपसृष्टानां कृष्णमायावृतात्मनाम्।
स्पर्द्धाक्रोधः क्षयं निन्ये वैणवोऽग्निर्यथा वनम्॥")
वैणवः, पुं, (वेणोरवयवो विकारो वा। वेणु+"विल्वादिभ्योऽण्।" ४। ३। १३६। इत्यण्।) उपनयने वेणुदण्डः। तत्पर्य्यायः। राम्भः २। इत्यमरः॥ (वेणुः। यथा, महाभारते। ५। ९०। १६।
"भेरीमृदङ्गनिनदैः शङ्खवैणवनिस्वनैः॥")
वैणविकः, त्रि, (वैणवो वेणुस्तद्वादनं शिल्पमस्य। वैणव+"शिल्पम्।" ४। ४। ५५। इति ठक्।) वेणुवादकः। तत्पर्य्यायः। वेणुघ्नाः २। इत्यमरः॥ वैणुकः ३। इति शब्दरत्नावली॥
वैणवी, स्त्री, (वेणोर्विकृतिः। वेणु+"विल्वादिभ्योऽण्।" ४। ३। १३६। इत्यण्। ततो ङीष्।) वंशलोचना। इति राजनिर्घण्टः॥ (वेणुसम्बन्धिनी। यथा, मनुः। ४। ३६।
वैणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकञ्च कमण्डलुम्॥")
वैणिकः, त्रि, (वीणावादनं शिल्पमस्य। वीणा+"शिल्पम्।" ४। ४। ५५। इति ठक्।) वीणावादकः। इत्यमरः॥ (यथा, कथासरित्सागरे। ६३। १६२।
"तच्छ्रुत्वा विहताशोऽपि हसित्वा वैणिको ययौ॥")
वैणुकं, क्ली, गजस्य तोदनदण्डम्। तत्तु हस्तिचालनार्थं लौहमुखवंशदण्डम्। तत्पर्य्यायः। तोत्रम्२। इत्यमरः॥ वैणुकम्३। इति भरतः॥
वैणुकः, पुं, (वेणुना कायति शब्दायते इति। कै+कः। ततः स्वार्थे अण्।) वेणुवादकः। इति शब्दरत्नावली॥
वैणुकीयः, त्रि, (वेणुकस्यायमिति। "वेणुकादिभ्यश्छण्।" ४। २। १३८। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या छण्।) वेणुसम्बन्धीयः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥
वैण्यः, पुं, (वेणोरपत्यमिति। वेण+ष्यञ्।) पृथुः। स तु सूर्य्यवंशीयपञ्चमराजः। यथा,—
"आदिराजः पृथुर्वैण्यो मान्धाता यौवनाश्वकः॥"
इति जटाधरः॥
वैतंसिकः, त्रि, (वीतंसो मृगपक्ष्यादिबन्धनोपायस्तेन चरतीति। वितंस+"चरति।" ४। ४। ८। इति ठक्।) मांसविक्रेता। तत्पर्य्यायः। कौटिकः २ मांसिकः ३। इत्यमरः॥ कौटकिकः४। इति शब्दरत्नावली॥ मृगपक्ष्यादिबन्धनोपायो वीतंसः तेन चरतीति वैतंसिकः। इति भरतः॥ (यथा, महाभारते। ३। ३३। ३३।
"इमान् शकुनकान्राजन् हन्ति वैतंसिको यथा।
एतद्रूपमधर्म्मस्य भूतेषु हि विहिंसता॥")
वैतनिकः, त्रि, (वेतनेन जीवतीति। वेतन+"वेतनादिभ्यो जीवति।" ४। ४। १२। इति ठक्।) वेतनभुग्भृत्यः। तत्पर्य्यायः भृतकः २ भृतिभुक् ३ कर्म्मकरः ४। इत्यमरः॥ (यथा, उपदेशशतके। २०।
"वीरो वैतनिकः सन्विराटनगरोषितः कुमारीणाम्।
नर्त्तयिताऽर्ज्जुन आसीत् भजेदवस्थोचितां वृत्तिम्॥")
वैतरणिः, } स्त्री, नरकसिन्धुः। इत्यमरः॥ "वितरणेन दानेन तीर्य्यते वैतरणी। ष्णः
वैतरणी, } षित्त्वादीप् ष्णौ वैतरणिश्च। अटविपटिघाटीवैतरण्यर्च्चिशुण्ठीरिति ह्रस्वान्तेषु रुद्रः। ततोऽपि पाच्छोणादीति वा ईप्। विरुद्धं तरणं वितरणं तदस्यामस्तीति वैतरणीत्यन्ये। वितरणौ विसूर्य्ये पाताले भवा वैतरणीत्यन्ये। वितरणिर्विनौका तरणशून्येत्यर्थः स्वार्थे ष्णे वैतरणीत्येके। सिन्धुर्नदी।
'नारका जन्तवः प्रेता नदी वैतरणी स्मृता॥'
इति त्रिकाण्डम्॥"
इति भरतः॥ * ॥ सा नदी दुर्गन्धा तप्तजला महावेगा अस्थिकेशरक्तपरिपूर्णा यमद्वारे वर्त्तते। यथा,—
"नदी वैतरणी नाम दुर्गन्धा रुधिरावहा।
उष्णतोया महावेगा अस्थिकेशतरङ्गिणी॥"
इति प्रायश्चित्तविवेकधृतयमदग्निवचनम्॥ * ॥
अस्य उत्पत्तिर्यथा,—
मार्कण्डेय उवाच।
"ततो ब्रह्मादयो देवाः सर्व्वे ते शङ्करान्तिकम्।
गत्वा हरं संमुमुहुः सांसार्य्या योगमायया॥
शनैश्चरोऽपि भूतेशमासाद्यान्तर्हितस्तदा।
वाष्पवृष्टिं दुराधर्षामवजग्राह मायया॥
यदा स नाशकद्वाष्पान् सन्धारयितुमर्कजः।
तदा महागिरौ क्षिप्ता वाष्पास्ते जलधारके॥
लोकालोकस्य निकटे जलधाराह्वयो गिरिः।
पुष्करद्वीपपृष्ठस्थस्तोयसागरपश्चिमे॥
स तु सर्व्वप्रमाणेन मेरुपर्व्वतसन्निभः।
तस्मिन् विन्यस्तवान् वाष्पान् न धर्त्तुं क्षम ईशितुः॥
विदीर्णस्तैस्तु वाष्पौघैर्भग्नमध्योऽभवद्द्रुतम्।
ते वाष्पाः पर्व्वतं भित्त्वा विविशुस्तोयसागरम्॥
सागरोऽपि ग्रहीतुं तान्न शशाक खरानति।
ततस्तु सागरं मध्ये भित्त्वा वाष्पाः समागताः॥
तोयधेः प्राग्भवां वेलां स्पर्शमात्राद्विभेद ताम्।
विभिद्य वेलां ते वाष्पाः पुष्करद्वीपमध्यगाः॥
नदी वैतरणी भूत्वा पूर्व्वसागरगाभवन्।
जलधारस्य वेगेन संसर्गात् सागरस्य च॥
अवाप्य सौम्यतां किञ्चिद्वाष्पास्ते नाभिदन् क्षितिम्।
त्वद्वाष्पव्याकुला पृथ्वी विदीर्णा स्यान्न चेच्छनिः॥